

5. Архів Управління СБУ в Полтавській області.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

SUMMARY

The realization of a policy of repressions towards the Russian Orthodox Church shown is in the article as component of the Soviet totalitarian regime in 1917-1980s.

І.І. Луман

ЩОДЕННИКИ В. КРИЖАНІВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ЦЕРКОВНОЇ ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ХІХ СТ.

Серед джерел з церковної історії півдня України ХІХ ст. важливу роль посідають щоденники. Зокрема, значна кількість інформації про діяльність духовенства, церковне будівництво, духовний світ населення Бердянська – повітового міста Таврійської губернії, міститься в щоденниках В.К. Крижанівського. Цінність записів Василя Костянтиновича обумовлюється, між іншим, тим, що їх автор більше сорока років прожив у Бердянську, був досить поважною людиною, займаючи посаду наглядача митної застави, а пізніше наглядача бердянського парафіяльного училища.

До нас дійшли щоденники за 1865, 1866, 1870, 1875 і 1876 роки. Втім, інформація з церковної історії, що міститься на їх сторінках, виходить далеко за ці хронологічні межі.

Стосовно міських храмів Божих В.К. Крижанівський згадує, що в 1836 р., коли він вперше відвідав Бердянськ за дорученням графа М.С. Воронцова для відкриття тут порту і митної застави, населений пункт не мав жодної церкви, а існував лише критий соломою молитовний будинок на тому місці, де пізніше збудували соборну церкву [1.-1866.-30 січня]. Дійсно, бердянські метричні книги, які збереглися в Державному архіві Запорізької області і датовані 1831-1846 роками, були складені в Святодухівському молитовному будинку (щоправда, в деяких з цих метрик релігійна споруда називається то церквою, то молитовним будинком) [2.-Ф.246.-Оп.1.-Арк.28, 30-32, 34, 36, 38, 40, 50, 55, 68, 84, 101].

Зростаюче чисельно, населення Бердянська не могло задовольнятися послугами лише цієї релігійної споруди, і станом на 8 жовтня 1865 р. В. Крижанівський вже писав про три православні церкви – Вознесенську, Богоявленську, Покровську в самому місті і церкву в ім'я всіх Святих на кладовищі. В записах Василя Костянтиновича знаходимо і додаткові відомості про ці храми. Так, найбільш новою з перелічених церков була Покровська, освячена 1 жовтня 1865 р. Підрядниками при її зведенні були брати Іван Григорович та Михайло Григорович Соловійови, архітектором – Олександр Іванович Валенкамп. Оцінюючи внутрішнє вбрання Покровської церкви, В. Крижанівський записав: “Живопис іконостаса дуже гарний” [1.-1865.-1 жовтня].

Стосовно головного храму Бердянська – Вознесенського собору – 26 грудня 1875 р. записано, що він був освячений у 1847 чи 1848 р. У щоденнику за 1865 р. повідомляється, що вже згадані підрядники та архітектор брали участь у зведенні дзвіниці цього храму [1.-1865.-26 травня].

19 вересня 1865 р. на дзвіниці був установлений великий хрест [1.-1865.-22 вересня], а 15-17 листопада велися роботи зі встановлення дзвонів [1.-1865.-16 листопада].

Крижанівський пише, що архітектор Валенкамп був однією з осіб, які керували роботами з вирівнювання площі навколо собору. Хоча Вознесенський храм діяв вже

давно, благоустроєм соборної площі зайнялись лише в 1865 р., а до того нерідко було важко пішки дістатись до церкви, оскільки все навколо було залите водою [1.-1865.-2 вересня].

З щоденникового запису, зробленого 14 липня 1866 р., про Богоявленську церкву дізнаємось, що її архітектором був вже згадуваний О.І. Валенкам. Тут же наводяться його характеристика, деякі факти біографії. Крижанівський повідомляє, що Олександр Іванович прожив у Бердянську близько 9 років, збудував дві церкви, але інших “визначних будівель” на рахунок цього “поганого” архітектора не було.

Про церкву на кладовищі повідомляється, що вона була збудована на кошти Миколи Степановича Кобозева, першого міського голови Бердянська. В цій же церкві Микола Степанович був похований.

Відзначимо, що незадовго до смерті М.С. Кобозев виступив і підрядником будівництва церкви у Василівці [1.-1865.-5 жовтня].

Дані, наведені про бердянські храми Божі в щоденниках Крижанівського, доповнюють “Відомості про церкви і формуляри служителів церков м. Бердянська 1865 р.”, що збереглись в Державному архіві Автономної Республіки Крим. Зокрема, у “Відомості про церкву Соборну Вознесенську повітового міста Бердянська Таврійської єпархії і губернії” говориться:

1. “Розпочата будівництвом в 1842 році, а завершена в 1848 році і 18 травня освячена.
2. Будівлею кам’яна з дерев’яною решітчастою огорожею на кам’яному фундаменті; дзвіниця нова добудована кам’яна, з Височайшого наказу за затвердженням планом.
3. Престолів у ній три: головний в ім’я Вознесіння Господня, другий Архістратиґа Михаїла і третій Святителя Миколи.
4. Начинням достатня.
5. За штатом потрібно священиків 3, дяків 2, дячків 2, і паламарів 2, а наявними є священиків 2, дяків 3, з них один на дячківській вакансії, дячків 1, і паламарів 2.
6. Священно- і церковнослужителі живуть частково в своїх будинках, а частково в найманих.
7. На утримання священно- і церковнослужителів жалування не передбачається, а користуються dobroхотним подаянням від своїх парафіян; статок їх досить не обмежений від невизначеності місцевої торгівлі і перебування в місті єдиновірних іноземців.
8. Будівель, що належать Соборній церкві, немає.
9. Відстанню ця Соборна церква від Консисторії в 433-х верстах.
10. Найближчий до цієї Соборної церкви в Нововасилівському селищі молитовний будинок в 9-ти верстах.
11. Приписана до цієї Соборної церкви кладовищна Миколаївська церква.
12. Домових церков у цій парафії немає.
13. Опис церковного майна є ...
15. Копії з метричних книг з 1831 року наявні і зберігаються при Соборній церкві...

До цієї відомості підписались:

Бердянського Вознесенського Собору Благочинний
Священик Володимир Вуколов,
Священик Митрофан Федоров,
Дякон Володимир Екземплярський,
Дякон Феодор Васильківський,
Дякон Лавр Балабаїсіков,
Дячок Андрій Григор’єв,

Паламар Іоанн Аболенський...”.

Вважаємо за доцільне навести й інші відомості про бердянські церкви.

*“Відомість про церкву парафіяльну Богоявленську, повітово-портового міста
Бердянська Таврійської Єпархії”*

1. “Розпочата будівництвом в 1860 році, а завершена 1863 року і освячена 4 січня 1864 року.
2. Будівлею кам’яна з такою ж при ній дзвіницею з тимчасово простою огорожею.
3. Престол в ній один в ім’я Богоявлення Господня.
4. Начинням через новизну не зовсім достатня.
5. Причту в ній за штатом передбачено: священників 1, дячок 1 і паламар 1; священник і дячок наявні, а паламарське місце вакантне.
6. Священник мешкає в церковному новозведеному але не завершеному будинку, а дячок розміщується в сторожці церковній.
7. На утримання священно- і церковнослужителів жалування не передбачається, а користуються dobroхотним подаянням міських парафіян, стан їх злигодній з причини чотирьохрічного неврожаю.
8. Будівель, що належать церкві, за винятком сторожки і священницького будинку, немає.
9. Відстанню ця церква від консисторії в 433 верстах.
10. Найближча до цієї церкви Бердянська Соборна Вознесенська Церква в 1-й версті.
11. Приписної до цієї церкви немає.
12. Домових церков у цій парафії немає.
13. Опис церковного майна є...
15. Копії з метричних книг з 1864 року наявні і зберігаються в цілісті...

До цієї Відомості підписались Богоявленської церкви:

Священник Вісаріон Рубинський,

Стихарний дячок Микола Новиковський ...”

*“Відомість про церкву парафіяльну Покровську, повітового і портового міста
Бердянська, Таврійської єпархії і губернії”*

1. “Розпочата будівництвом в 1861 році, а завершена в 1865 році і 1-го жовтня освячена.
2. Будівлею кам’яна з дерев’яною огорожею; дзвіниця на двох дерев’яних стовпах.
3. Престол в ній один – в ім’я Покрови Пресвятої Богородиці.
4. Начинням недостатня.
5. За штатом потрібно: 1 священник, 1 дячок і 1 паламар; а наявними є священник і дячок.
6. Священно- і церковнослужителі живуть в найманих будинках на кошт парафіян.
7. На утримання священно- і церковнослужителів жалування не передбачається; а користуються dobroхотним подаянням від своїх парафіян; статок їх досить недостатній через занепад місцевої торгівлі.
8. Будівель, що належать цій церкві, немає.
9. Відстанню церква ця від консисторії в 433-х верстах.
10. Найближчий до цієї церкви молитовний будинок в селищі Нововасилівці в 9-ти верстах.

11. Домових церков в цій парафії немає.
12. Опис церковного майна є...
14. Копія з метричної книги за 1865 рік наявна і зберігається при церкві...

До цієї відомості підписались: Бердянської Покровської Парафіяльної церкви, Священик Іоанн Котляревський.

Стихарний дячок Микола Петров” [З.-Ф.118.-Оп.1.-Спр.6017.-Арк.1зв., 2, 10зв., 11, 15зв., 16].

Показово, що в освяченні принаймні двох релігійних споруд Бердянська брав участь сам єпархіальний архієрей: в записах Крижанівського від 30 вересня і 1 жовтня 1865 р. зазначено, що Олексій, архієпископ Сімферопольський і Таврійський, освячував кладовищну і Покровську церкви. Це може свідчити про те, яка увага приділялась духовною владою швидко зростаючому місту на узбережжі Азовського моря. Адже згідно з процедурою освячення церков архієпископ зазвичай особисто не брав участь у закладці та освяченні храмів Божих. Він лише розглядав відповідні звернення парафіян і видавав грамоти, даючи розпорядження благочинному чи якій-небудь іншій духовній особі здійснити обряд.

Те, що єпархіальний архієрей неодноразово був присутній при відкритті бердянських храмів пояснюється, між іншим, теплими стосунками, які існували між архієпископом Олексієм та М.С. Кобозевим. Зокрема, під час перебування в Бердянську для освячення Покровської церкви Олексій зупинився в будинку першого бердянського міського голови. Вірогідно, саме Микола Степанович особисто запросив єпархіального архієрея освятити і церкву на кладовищі. Коли ж Кобозев помер і Олексію доповіли, що Микола Степанович за життя просив поховати його в кладовищній церкві, архієпископ Сімферопольський і Таврійський розпорядився, аби духовенство не лише виконало волю першого бердянського голови, але і доповіло пізніше телеграмою архієрею. Бердянські священики вважали, що Олексій мав намір особисто відслужити панахиду за Кобозевим. З цього приводу В. Крижанівський записав: “Таку увагу архієрея треба ж було заслужити” [1.-1866.-26 березня].

Єпархіальні архієреї особисто брали участь у вирішенні ряду проблем, пов’язаних з бердянським духовенством.

Згідно з існуючою процедурою, саме архієпископ мав виносити резолюцію з питання усунення духовних осіб від парафії або ж їх переміщення. З іншого боку, парафіяни користувались правом звернення до архієрея з проханням як про покарання священно- чи церковнослужителя переміщенням або усуненням його від церкви, так і про помилування духовної особи. І бердянці використовували це право. Так, сам В. Крижанівський в 50-і роки, за його висловом, “врятував” диякона Васильківського від вигнання з міста за наклепом місцевого духовенства. Тоді Василь Костянтинович умовив полковника Антоновича написати від свого імені листа місцевому єпархіальному архієрею Інокентію. У результаті останній не тільки скасував вже прийняте рішення про усунення Васильківського, але і покарав за наклеп протоієрея Биршатського [1.-1866.-15 січня].

3 лютого 1870 р. В. Крижанівський разом з іншими громадянами підписав клопотання на ім’я архієрея Гурія про повернення до Бердянська переведеного до Сімферополя священика Андроніка Синицького. Невдовзі прохання було задоволене і священик повернувся на попередню посаду [1.-1870.-27 лютого].

У своїх щоденниках Крижанівський пише про багатьох священно- і церковнослужителів Бердянська. В записах Василя Костянтиновича зустрічаємо імена священиків Соборної церкви Митрофана, Стефана, Володимира, Аполлона, переведеного до Покровської церкви священика Іоанна, інших духовних осіб. У щоденнику за 1875 р.

В. Крижанівський навів список протоієреїв, які служили при бердянській Соборній церкві з дня її освячення. Серед них – Олександр Биршатський, Григорій Брюховський, Платон, Яків Чернявський, Аполон [1.-1875.-26 лютого]. На жаль, оригінал щоденника за цей рік втрачений, а в машинописній копії, яка збереглася, імена трьох протоієреїв пропущені.

Пише Крижанівський і про церковних старост (ктиторів) Бердянська. Зауважимо, що інститут церковних старост був запроваджений в Російській державі згідно з Іменним указом від 28 лютого 1721 р., а згідно із затвердженою імператором 17 квітня 1808 р. Доповіддю Синоду “Про збереження і прирощення церковної суми, та про переваги церковним старостам” і “Інструкцією церковним старостам” від 11 червня того ж року староста визначався як “повірений парафіян церкви, обрана із числа їх, довіри гідна людина, для зберігання і використання церковних грошей, і взагалі для збереження всього церковного майна” [4.-Ф.207.-Оп.1.-Спр.729.-Арк.4].

Строк повноважень церковних старост визначався в три роки, а кількість термінів, на які могла обиратись одна особа, не обмежувалась. Ті ктитори, які обирались на четвертий трирічний термін (не обов’язково підряд) мали бути представлені імператору для нагородження медалями, що носяться на шії. Крижанівський повідомляє, що більше 12 років старостою Соборної церкви був купець Петро Пилипович Чадан, за сумлінну службу нагороджений срібною медаллю. Наступником Чадана став Головка, який займав цю посаду протягом трьох років, до 1865 р. 16 березня 1865 р. старостою було обрано почесного громадянина Бердянська Миколу Пантелеймоновича Константинова [1.-1865.-16 березня]. В 1870 р. старостою Соборної церкви замість М.П. Константинова став бердянський купець М. Головка [1.-1870.-21 березня]. 1 жовтня 1865 р. в щоденнику записано, що в нововлаштованій Покровській церкві старостою був купець Костянтин Приходько, а його товаришами Байдаков і Чупик.

Серед діянь бердянських старост, що заслужили на увагу Крижанівського, слід назвати влаштування в чистий четвер посеред Соборної церкви хреста з розп’яттям [1.-1866.-26 березня], збирання пожертв на ікону Олександра Невського, яку громада вирішила влаштувати в пам’ять про урятування імператора від смерті [1.-1866.-9,12,16 квітня].

Зі сторінок щоденників В. Крижанівського перед нами постають чисельні картини з духовного життя Бердянська. Тут ми зустрічаємо відомості про освячення релігійних споруд, інших будівель, церковні служби, обряди хрещення, вінчання, поховання, про пожертви на користь церкви. Неодноразово згадуються вдячні молебні. Приводом для останніх служили самі різноманітні події, від урятування імператора від смерті в результаті замаху [1.-1866.-6 квітня], дня народження імператора [1.-1866.-17 квітня], до спасіння з криги обладнання для підйому речей із затоплених під час Кримської війни пароплавів [1.-1866.-23 лютого] (відмітимо, що в останньому випадку вдячний молебен служився не в церкві, а на тому місці, де піднімались рештки затонулих військових пароплавів). Вдячний молебен служився і з ініціативи самого Крижанівського. Так, 20 липня 1870 р. в щоденнику відзначено: “Сьогодні служив акафіст Божій Матері і вдячний молебен Спасителю, з приводу завершення моєї справи з Канделарі, на мою користь, - що розпочалась в 1842-му році”.

У цілому зазначимо, що записи В. Крижанівського свідчать про автора щоденників як про досить релігійну людину. В більшості з вищезгаданих подій церковного життя він брав участь особисто. Священики були в його будинку частими гостями. Василь Костянтинович був хресним батьком не однієї дитини [1.-1865.-2 червня; 1870.-19 березня]. Неодноразово жертвував гроші на користь церкви, а в 1875 р. пожертвував церкві на кладовищі Євангеліє [1.-1875.-6 серпня]. Показником релігійності В. Крижанівського служать і наявні в його щоденниках систематичні відмітки про дати

церковного календаря, а також постійна присутність в лексиконі висловів із згадуванням Господа. Наведемо лише деякі з них: “завдяки Богу”, “майбутнє в руках милосердного Бога”, “тут була воля Божа”, “дай Бог”, “слава Богу”, “Бог його покарає, бо свята його десниця”, “допоможи Боже”, “Божа матір допомогла”, “Допоможи Господь”, “Береженого Бог зберігає”, “Бог звільнив”, “Бог рятував”, “Благослови Господь”, “Благодать Божа”.

Наприкінці відзначимо, що щоденники В. Крижанівського є цінним джерелом не лише з церковної історії, але і з багатьох інших аспектів історичного минулого Південної України. З іншого боку, публікація цих документів поповнить джерельну базу досліджень з історії не лише Бердянська, але і регіону в цілому.

Джерела та література

1. Баханов К.А., Лыман И.И. Бердянск в дневниках титулярного советника В.К. Крыжановского. Крыжановский В.К. Дневники. – Запорожье, 2002.
2. Державний архів Запорізької області.
3. Державний архів Автономної Республіки Крим.
4. Державний архів Херсонської області.

SUMMARY

The work deals with diaries of V.K. Kryzhanivsky. The official lived in Berdyansk during 1840-1883 years and wrote several diaries, which contained a lot of important information about churches, clergymen, ceremonies the South of Ukraine. This information supplements documents of archives, which apply to history of religion, with new details.

Г.В. Лаврик

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО ОФОРМЛЕННЯ ІДЕЇ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ

Період соціальних потрясінь, що розпочався у 1905 р. і досяг апогею в Лютневу та Жовтневу революції, приніс в українські землі не лише державно-політичні, економічні, але й релігійні зміни.

Тут, на одній сороковій частині загальноімперського простору, близько 30 млн населення залишалося прихильним до традиційної православної церкви та її духовенства на чолі з митрополитом Київським Володимиром (Богоявленським). Згідно з історичним нарисом професора В. Біднова “Про церковну справу на Україні, Українських єпископів, організацію церковних братств”, який зберігається у фондах видавничого відділу, що діяв при Департаменті Православної церкви Міністерства ісповідань УНР, напередодні 1917 р. вся Україна була розподілена між православними єпархіями, території яких, як правило, збігалися з губерніями – Холмською, Волинською (кафедра в Житомирі), Подільською (кафедра в Кам’янці), Київською, Чернігівською, Харківською, Катеринославською, Полтавською і Херсонською (кафедра в Одесі). Управління ними здійснювалося представниками вищого духовенства: одним митрополитом (у Києві), трьома архієпископами і п’ятьма єпископами. Крім владик, котрі керували єпархіями, на українських землях було 16 вікарних єпископів, поділених між окремими єпархіями: в Київській єпархії – 4 вікарних єпископи (Чигиринський, Уманський, Канівський і Черкаський), у Волинській – 3 (Кремінецький, Володимир-Волинський і Острозький), у Херсонській – 3 (Новомиргородський, Єлизаветградський